

Igor Kozak

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin | Instytut Nauk Teologicznych | Katedra Teologii Praktycznej
ORCID: 0000-00001-8219-1012, e-mail: igor.kozak@usz.edu.pl

PSYCHOLOGICZNY POMIAR RELIGIJNOŚCI UCZNIÓW POZNAŃSKIEJ SZKOŁY NIEPUBLICZNEJ ORAZ MŁODZIEŻOWEJ WSPÓLNOTY PARAFIALNEJ W OKRESIE PANDEMII COVID-19

Streszczenie

Tematem artykułu jest religijność młodzieży z Archidiecezji Poznańskiej. Wykorzystano w nim badania sondażowe, przeprowadzone w ósmych klasach społecznej szkoły podstawowej oraz pośród członków grupy młodzieżowej działającej przy parafii św. Jana XXIII w Komornikach. Młodzież, głównie dziewczęta, została przebadana trzema testami mierzącymi religijność w aspektach: emocji wobec Boga, personalnej relacji do Boga oraz spójności przekonań religijnych adolescentów. W części teoretycznej artykułu omówione zostały zagadnienia specyfiki adolescencji, w tym rozwoju religijności na tym etapie rozwojowym.

Słowa kluczowe: religijność, adolescencja, młodzież, pandemia Covid-19

Abstract

PSYCHOLOGICAL MEASUREMENT OF RELIGIOSITY OF STUDENTS OF A POZNAN (POZNAŃ) NON-PUBLIC SCHOOL AND A YOUTH PARISH COMMUNITY DURING THE COVID-19 PANDEMIC PERIOD

The topic of this article is religiousness of adolescents from Poznan (Poznań) archdiocese. It is based on a survey research, carried out in elementary community school and in St. John XXIII parish in Komorniki near Poznan (Poznań). Students of the facility, mainly girls, were examined with three tests measuring religiousness in the following aspects: emotions towards God,

personal relationship with God and the consistency of religious beliefs of the adolescents. The theoretical part of the article discusses the issues of the specificity of adolescence, including the development of religiosity at this stage of development.

Keywords: religiosity, adolescence, youth, pandemic Covid-19

Wstęp

Okres pandemii wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2 i związanej z tym konieczności wzmożonej izolacji znacząco ograniczył możliwości prowadzenia wspólnotowego życia religijnego. Mimo że można było zdalnie uczestniczyć w liturgii Mszy św., to brakowało możliwości bezpośredniego podtrzymywania kontaktu i relacji bazujących na spotkaniu, bliskości pomiędzy członkami wspólnot parafialnych, a także religijnych. Dotyczyło to także młodzieżowych grup liturgicznych i wspólnot modlitewnych. Wydaje się, że na tym etapie rozwoju, czyli w okresie adolescencji, utrata możliwości kontaktu w bezpośredniej relacji może być szczególnie bolesna, a nawet przyczynić się do występowania deficytów rozwojowych w zakresie funkcjonowania emocjonalnego i społecznego. Duszpasterze młodzieży obawiali się także tego, czy zahamowaniu nie ulegnie także rozwój religijny tej grupy wiernych, których religijność nie została jeszcze w pełni wykształcona.

Już w roku poprzedzającym pandemię, w 30 roku katechizacji, która odbywa się w szkole, pojawiały się niepokojące doniesienia dotyczące przede wszystkim szkół średnich w dużych miastach. W Internecie można było znaleźć informacje, że uczniowie znikają z katechezy wraz z osiągnięciem pełnoletności albo wraz ze zmianami w planie, które lokalizują religię na pierwszej lub ostatniej godzinie lekcyjnej, a rodzice masowo wypisują dzieci z lekcji religii¹. Jednocześnie uczniowie chętnie angażowali się w wolontariat, także ten, który jest organizowany przez organizację kościelną, jaką jest Caritas.

Rodzi się pytanie podstawowe: Jaka jest religijność młodzieży czasu pandemii? Znalezienie odpowiedzi na to pytanie jest ważne w związku z ograniczeniami w możliwości rozwoju religijności w czasie pandemii i przewidywanymi negatywnymi konsekwencjami w okresie popandemicznym. Z niego wynikają pytania bardziej szczegółowe: Czy proces odchodzenia młodych od wiary, a raczej jej praktykowania we wspólnocie Kościoła, nie rozpoczął się już przed okresem nauczania zdalnego oraz wymuszonej izolacji? Czy pandemia wzmocniła ten proces, czy też go zainicjowała? Pojawiają się także pytania o specyfikę religijności młodzieży, która przez psychologów rozwojowych określana jest mianem adolescentów: Czy są jakieś specyficzne wymiary religijności, charakterystyczne dla dorastających ludzi? Czy ważniejsza jest relacja, czy emocjonalność towarzysząca przeżywaniu wiary?

¹ „Dlaczego młodzież nie chce chodzić na lekcje religii?"; „Czy obowiązkowa religia sprawi, że młodzi zapelnia kościoły?"; dostęp 31.12.2022, <https://www.dziennikzachodni.pl>.

Artykuł ten jest próbą odpowiedzi na niektóre z tych pytań. Jest on jednocześnie początkiem całego cyklu badań religijności adolescentów, który planowany jest na lata w ramach Katedry Teologii Praktycznej Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Szczecińskiego. Dzięki takim badaniom można będzie odkryć specyfikę różnych środowisk młodzieżowych oraz dynamikę zmian religijności młodych we współczesnym świecie.

1. Religijność a adolescencja

Apostoł Jakub w swoim liście pisze: „Jeżeli ktoś uważa się za człowieka religijnego, lecz łudzając serce swoje nie powściąga swego języka, to pobożność jego pozbawiona jest podstaw. Religijność czysta i bez skazy wobec Boga i Ojca wyraża się w opiece nad sierotami i wdowami w ich utrapieniach i w zachowaniu siebie samego nieskalanym od wpływów świata” (Jk 1,26–27)². Autor listu na określenie religijności użył greckiego słowa *θησκευία*³. Pole semantyczne tego sformułowania pozwala na przetłumaczenie go jako: służba Bogu, kult, cześć, a nawet upodobanie w oddawaniu czci, upodobanie w kulcie⁴. Formułując na tej bazie definicję religijności, należy wskazać, że jest to cześć oddawana Bogu w formie kultu, która jednak wypływa z głębokiej, wewnętrznej potrzeby człowieka. Apostoł Jakub wskazuje także na to, że owo oddawanie czci musi być także bardzo praktyczne, powinno przejawiać się w uczynkach miłosierdzia, trosce o słabych, ale także w trosce, aby ona nie uległa skalaniu przez wpływy otaczającego świata.

Zagadnienie religijności nie ma tylko wymiaru biblijnego, teologicznego, nie jest obojętne dla innych dyscyplin i dziedzin wiedzy. Zajmuje się nią także psychologia, która jednak pozostawia w tle czy też w szerokim kontekście aspekt transcendencji, a skupia się na jej aspektach podmiotowych, które wiążą się także z aspektami rozwojowymi, osobowościowymi, emocjonalno-motywacyjnymi, a nawet klinicznymi⁵. Psychologiczna analiza religijności nie koncentruje się na czynniku nadprzyrodzonym⁶. Religijność człowieka kształtuje się przez całe jego życie i trudno jest opisać jej rozwój, wyodrębniając kluczowe zadania do realizacji na każdym etapie tego procesu czy też opisując charakterystyczne dla niego zachowania. Rozwój religijności jest szczególnie trudny do scharakteryzowania w przypadku nastolatków, gdyż podlegają oni burzliwym

2 *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dostęp 30.08.2022, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1044>.

3 *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi* (Warszawa: Vocatio, 1994), 1086.

4 Remigiusz Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu* (Warszawa: Vocatio, 1995), 158, 283.

5 Zbigniew Kulesz, „Religijność w perspektywie psychologicznej”, *Studia Elbląskie* 14 (2013): 185, dostęp 24.11.2022, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Elblaskie/Studia_Elblaskie-r2013-t14/Studia_Elblaskie-r2013-t14-s185-197/Studia_Elblaskie-r2013-t14-s185-197.pdf.

6 Halina Grzymała-Moszczyńska, *Psychologia religii* (Kraków: Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991), 45.

i dynamicznym zmianom fizycznym, psychicznymi oraz kształtują własną, w pełni odrębną tożsamość często w opozycji do wartości wpajanych im przez świat dorosłych.

1.1. Specyfika okresu adolescencji

Termin „adolescencja” pochodzi od łacińskiego słowa *adolescere*, co oznacza rosnąć, wyrastać, zwiększyć się, wychowywać się⁷, a kompleksowo bywa tłumaczone jako wzrastanie ku dorosłości⁸. Adolescencja w kontekście rozwoju człowieka jest czasem, który oddziela dzieciństwo od dorosłości. Okres ten, po stabilnym dzieciństwie, cechuje duża zmienność i wzrost dynamiki procesów rozwojowych, które przynoszą zmiany biologiczne, psychiczne, społeczne, a także moralne. W zakresie fizjologii, w adolescencji, dochodzi do zmian w budowie i czynnościach ciała, co dokonuje się pod wpływem łącznych oddziaływań procesów nerwowych i hormonalnych, tzw. mechanizmów neuroendokrynych⁹. W aspekcie psychologicznym najważniejszym w okresie dorastania jest proces kształtowania tożsamości. Wybory, których dokonuje adolescent, mogą w znacznym stopniu wpływać na jego dalszy rozwój psychiczny i wkraczanie w dorosłość¹⁰. Psycholodzy rozwojowi wyodrębniają dwa subokresy adolescencji: wczesną adolescencję – wiek dorastania i późną adolescencję – wiek młodzieńczy.

Wczesna adolescencja, zwana także wiekiem dorastania, przypada na okres pomiędzy 12 a 15 rokiem życia. W tym czasie następują przyrosty wzrostu i wagi ciała nastolatka, które dokonują się bardzo dynamicznie, w dość krótkim czasie. Proces ten przebiega bardziej intensywnie u chłopców, gdyż rozpoczyna się u ich później niż u dziewcząt, aby zakończyć się mniej więcej w tym samym czasie, czyli około 15 roku życia. Po zakończeniu tych zmian człowiek uzyskuje dojrzałość płciową¹¹. Zmiany fizyczności wpływają na obraz własnej osoby oraz determinują emocjonalność, która w tym czasie cechuje się niestałością i labilnością. Nie bez znaczenia w tym aspekcie są złożone procesy neurohormonalne, które przekształcają organizm. U wielu dzieci na progu adolescencji nasila się lękliwość, która osiąga swój szczyt około 13–14 roku życia. Dominują lęki społeczne, a także obawy związane z ekspozycją czy też niepowodzeniami¹². Nierzadko nastolatek musi radzić sobie z napadami paniki i często występującymi w związku z nimi fobiami, zaburzeniami obsesyjno-kompulsywnymi oraz zespołami lęku uogólnionego¹³.

Niezwykle istotna zmiana dokonuje się także w procesach myślenia. Dziecko, które w postrzeganiu i opisie zjawisk oraz otaczającego świata posługiwało się związkami

7 „Adolescere”, w: *Słownik łacińsko-polski. Glosbe*, dostęp 21.09.2022, <https://pl.glosbe.com/la/pl>.

8 Irena Obuchowska, „Adolescencja”, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. Barbara Harwas-Napierała, Janusz Trempała (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008), 163.

9 Obuchowska, „Adolescencja”, 163.

10 Obuchowska, „Adolescencja”, 166.

11 Obuchowska, „Adolescencja”, 167–168.

12 Obuchowska, „Adolescencja”, 172.

13 Sara Mattis, Thomas Ollendick, *Lęk i fobie nastolatków* (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004), 9–20.

konkretno-funkcjonalnymi, stopniowo zaczyna myśleć bardziej abstrakcyjnie i logicznie. W związku z tym nie wystarczają już proste wytłumaczenia, nastolatków cechuje wnikliwość oraz otwartość na różne opcje i poszukiwanie racjonalnych wyjaśnień¹⁴.

Następuje czas prymatu relacji i związków rówieśniczych. Stają się one alternatywą dla rodziny, która dotąd była podstawą społecznego funkcjonowania dziecka. Grupy rówieśnicze są szansą i jednocześnie zagrożeniem. Z jednej strony przyczyniają się do ukształtowania osobowości adolescenta, określają standardy funkcjonowania społecznego, a przynależność do nich wzbudza i wzmacnia jego poczucie wartości. Z drugiej strony mogą prowokować podejmowanie zachowań ryzykownych oraz promować wartości alternatywne wobec świata wartości kształtowanych przez rodzinę¹⁵.

W okresie dorastania dochodzi do wykształcenia się autonomii moralnej, która jednak wykuwa się w dynamicznym procesie zmian. Zgodnie z koncepcją Kohlberga początkowo dorastającego nastolatka charakteryzuje konformizm interpersonalny, czyli uzależnienie od większości, zwłaszcza tej, która wiąże się z grupą rówieśniczą. Ważnym kryterium dla wyborów jest także możliwość osiągnięcia osobistej przyjemności z działania. Jednak nieco później poglądy moralne adolescenta ewoluują w kierunku wzrostu rygorystyki moralnego powiązanego z idealizmem i poszukiwania zasad zachowania w ustaleniach prawnych¹⁶.

Po dorastaniu następuje późna adolescencja, nazywana wiekiem młodzieńczym. Według niektórych psychologów rozwojowych kończy się ona dopiero około 20 roku życia. W przeciwieństwie do dorastania okres ten jest czasem stabilizacji. Głównymi zadaniami rozwojowymi przypadającymi na wiek młodzieńczy są: osiągnięcie dojrzałości uczuciowej, rozbudowa związków interpersonalnych, wykształcenie autonomii moralnej oraz wykształcenie, a właściwie wybór światopoglądu. Jednak zakłóceniem jest rosnący popęd seksualny i pragnienie jego zaspokojenia¹⁷.

Moralność młodego człowieka zaczyna opierać się na obronie praw innych, a ostatecznie finalizuje się w osiągnięciu tzw. stadium uniwersalnych praw etycznych, które charakteryzuje się samodzielnym poszukiwaniem reguł zgodnych z logicznym rozumieniem¹⁸.

1.2. Rozwój religijności w okresie adolescencji

Rozwój religijności jest efektem dynamicznych zmian, których celem jest podniesienie jakości życia, jednak takiego, które jest ukierunkowane ku Bogu. Podwyższenie poziomu jakości życia w rozwoju religijnym następuje poprzez udoskonalanie więzi człowieka z Bogiem. W procesie tym dochodzi do zmian pod względem psychicznym, których wyznacznikiem jest odczucie, że w relacji z Bogiem jest się coraz bardziej

14 Obuchowska, „Adolescencja”, 172–175.

15 Obuchowska, „Adolescencja”, 176–178.

16 Obuchowska, „Adolescencja”, 181–183; Ross Vasta, Marshall Haith, Scott Miller, *Psychologia dziecka* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1995), 484–485.

17 Obuchowska, „Adolescencja”, 186–188.

18 Obuchowska, „Adolescencja”, 188–189; Vasta, Haith, Miller, *Psychologia dziecka*, 485–486.

podmiotem tej więzi, a życie nabiera charakteru odwewnętrznego i staje się wartością autoteliczną. Człowiek może w mniejszym stopniu zależeć od czynników zewnętrznych, wpływu otoczenia, innych światopoglądów, a przez to nie jest zagrożony utratą poczucia sensu i kryzysem wartości. Rozwój religijny może występować jako stawanie się oraz przekształcanie się struktur religijności, co dokonuje się w potencjale rozwojowym. Wyznacznikami tego procesu mogą być: doskonalenie się form religijności, zwiększenie aktywności religijnej i integrowanie pojedynczych struktur religijności w coraz większe całości¹⁹. Wskaźnikami są także emocje towarzyszące kształtującej się więzi z Bogiem oraz wzrost wiedzy religijnej.

Według koncepcji rozwoju religijności Fowlera na okres od 12 roku życia aż po wczesną dorosłość przypada stadium wiary konwencjonalnej. Religijność w tym czasie odwołuje się do tzw. świadomości zwierciadlanej i możliwości przyswajania perspektywy obopólnej. Oznacza to, że przyjaciel lub pierwsza miłość stają się dla nastolatka jak lustro. Adolescent poszukuje swojego odbicia, informacji zwrotnej w reakcjach innych na niego samego. Człowiek w tym okresie życia często miewa przekonanie, że ludzie w jego otoczeniu wpatrują się w niego, oceniają go, co rodzi jego bunt. Jednak spojrzenie tych, których akceptuje i przez których czuje się akceptowany, staje się dla niego wzmocnieniem, utrwaleniem struktur budującej się osobowości. Mechanizm ten jest istotny także dla wykształcenia nowego obrazu i nowej relacji z Bogiem. Nie wystarczają już antropomorfizmy, dziecięce wyobrażenia Absolutu odchodzą w niepamięć. Na tym etapie drogą do ponownego odkrycia Boga staje się relacja. Co więcej, buduje się ona na bazie tych pierwszych relacji przyjaźni i miłości. Głębia tych relacji staje się zaczynem przekształcającej się wiary²⁰. Dorośli stopniowo przestają być inspiracją dla swoich nastoletnich dzieci, ich autorytet stopniowo przenosi się na rówieśników. Nie jest jednak tak, że świat dorosłych przestaje być dla nastolatka źródłem inspiracji, z tym że jej źródłem stają się raczej bohaterowie filmowi czy też ikony kultury popularnej. Pojawia się bunt. Bódcem do przeciwstawienia się światu dorosłych, których bezpośrednimi przedstawicielami są rodzice i nauczyciele, jest „ja interpersonalne”, które kompiluje w sobie obce przekonania oraz całokształt wartości. Idolem staje się rówieśnik. Jeżeli obraz Boga nie odwołuje się do owej lustrzanej relacji, lecz jego źródłem pozostaje świat dorosłych, wówczas istnieje ryzyko, że nastolatek oddali się od Boga²¹.

W okresie adolescencji człowiek przeżywa kryzys tożsamości. Boi się pogardy, braku wiary w niego, oburza się na fałsz, hipokryzję i obojętność. Młodzież stawia pytania natury egzystencjalnej, pyta o sens życia, potrzebę uczenia się, wartość wiary w ludzkim życiu. Rozpada się harmonijny obraz świata z dzieciństwa, a rzeczywistość jest postrzegana bardzo krytycznie. Młodzież, która nie redefiniuje Boga przez pryzmat relacji lustrzanej, w tym okresie przenosi w wymiar przeżywania swojej religijności szereg postaw

19 Czesław Walesa, *Rozwój religijności człowieka* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005), 57–58.

20 James Fowler, *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meaning* (New York: HarperOne, 1995), 153.

21 James Fowler, *Faith development and pastoral care. Theology and Pastoral Care* (Philadelphia: Fortress Press, 1987), 66.

dziecięcych: antropomorfizmu (wyobrażania sobie Boga na ludzki sposób)²², animizmu (przypisywania martwym przedmiotom określonych zamiarów)²³ oraz rytualizmu magicznego (magicznego traktowania obrzędów religijnych)²⁴. Jednak z drugiej strony jest to czas kształtowania się religijności autonomicznej. Szczęólnego znaczenia nabiera aktywność indywidualna w tym zakresie oraz procesy transcendowania i partycypacji w życiu religijnym osób doskonalszych (zwłaszcza mistrzów życia wewnętrznego)²⁵.

Nastolatek, już u progu dorosłości, w rozwoju religijności osiąga stadium wiary „indywidualno-refleksyjnej”. Zapoczątkowanie tej wiary wiąże się z odejściem od apatycznego polegania na zewnętrznych wzorcach. Jest to czas, gdy młody człowiek sam dla siebie staje się autorytetem, modelem. Pomimo to nadal korzysta z formalnych źródeł wartości, przeświadczeń i konwenansów, jednak wykształca świadomość, że to on samodzielnie decyduje o ich wyborze i ewentualnej dyskwalifikacji. Eliminowanie autorytetu jest związane z wprowadzeniem decyzji społecznej różniącej się od wcześniejszego stadium wiary „syntetyczno-konwencjonalnej”. Kluczowymi są tu: odczucie posiadania przez „ja” własnej doktryny (filozofii życia), zmieniającej się w czasie i sprawności oceny siebie, a także siebie na tle innych, uwzględniając światopogląd oraz wpływ doświadczeń grupy, jakie go stwarzają²⁶.

Badania religijności adolescentów, ponawiane dość regularnie, wskazują na utrzymującą się wciąż, w przedziale około 40%, wiarę w Boga bez wątpliwości. Wiarę targaną wątpliwościami deklaruje około 25% uczniów szkół ponadpodstawowych. Jednak znacząco spada udział młodzieży w praktykach religijnych, a niemal drastycznie udział uczniów liceów ogólnokształcących w lekcjach religii²⁷.

22 Dziecko do pewnego etapu swojego rozwoju poznawczego przypisuje dorosłym atrybut wszechwiedzy. Ten fakt nie pozostaje bez znaczenia dla idei antropomorficznej, jaką dziecko wytwarza o przyrodzie, ale także o Bogu. Jean Piaget, *Mowa i myślenie dziecka* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005), 189.

23 Według badań dzieci aż do 7–8 roku życia nie zgadzały się z tezą, że rzeczy nie robią tego, co chcą, gdyż nie mają woli, lecz twierdziły, iż nie robią czegoś, gdyż tego im robić nie wolno. Rzeczy mają więc wolę, ta wola jednak w ogromnej większości przypadków jest skrepowana przez obowiązek. Około 7–8 lat pojawia się pierwsze pojęcie determinizmu fizycznego: pewne ruchy, jak przesuwanie się chmur czy płynięcie rzek, są tłumaczone coraz częściej jako skutek już nie obowiązku moralnego, lecz przymusu całkowicie fizycznego. Jednak dopiero około 11–12 lat dziecko ostatecznie zastępuje pojęcie reguły moralnej w odniesieniu do rzeczy wyjaśnieniami uwzględniającymi determinizm fizyczny. Jean Piaget, *Jak sobie dziecko wyobraża świat* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006), 176–177.

24 Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2001), 50.

25 Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, 81.

26 Anna Królikowska, *Pojęcia religijne młodzieży. Badania empiryczne detonacyjnego i konotacyjnego rozumienia pojęć* (Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2008), 35–37, dostęp 31.12.2022, https://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl/sites/wydawnictwo/files/publikacje_pdf/pojeciareligijne_krolikowska_1.pdf.

27 Kazimierz Świąś, „Religijno-moralny portret młodzieży polskiej i jego pastoralne implikacje”, *Roczniki Teologiczne* 66 (2018): 47–51, dostęp 31.12.2022, DOI: <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2018.65.6-4>.

2. Badanie religijności adolescentów

Punktem kulminacyjnym tego artykułu jest prezentacja wyników badań religijności adolescentów. Dobór badanych do grupy był celowy. Wybrana młodzież reprezentuje dwie grupy. Pierwsza z nich to uczniowie klas ósmych Społecznej Szkoły Podstawowej, którzy uczęszczali w okresie pandemii na lekcje religii, natomiast w skład drugiej weszli adolescenty, którzy tworzą grupę młodzieżową działającą przy powstałej w 2015 roku parafii pod wezwaniem św. Jana XXIII w Komornikach. Badane grupy nie są więc reprezentatywne dla Polski. Badania miały charakter diagnostyczny i sondażowy. Pomiar religijności młodzieży został dokonany w trzech aspektach: emocji do Boga, personalnej relacji do Niego oraz przekonań religijnych.

2.1. Środowiska badań

Historia szkolnictwa społecznego w Polsce sięga roku 1989, kiedy to zmiany ustrojowe w Polsce umożliwiły powstawanie niepublicznych placówek oświatowych. We wrześniu tego roku w prywatnym mieszkaniu w Poznaniu rozpoczęły się zajęcia dla kilkorga sześciolatków, dając początek pierwszej w Polsce szkole powstałej z inicjatywy Społecznego Towarzystwa Oświatowego, które powstało w Warszawie i stało się promotorem rozwoju szkolnictwa społecznego. Pod koniec roku 1989 Kuratorium Oświaty i Wychowania wydało zgodę na prowadzenie niepaństwowej szkoły pod nazwą Społeczna Szkoła Podstawowa nr 1 z siedzibą przy ulicy Grunwaldzkiej 154 w Poznaniu. Już 1 września 1990 roku w szkole rozpoczęło naukę 75 dzieci. Przez ponad trzydzieści lat hasłem pierwszej szkoły społecznej w Polsce jest wezwanie „miłość i mądrość”, a patronuje jej św. Urszula Ledóchowska²⁸. Podobnych prowadzonych przez Społeczne Towarzystwo Oświatowe szkół w Polsce jest obecnie około 100. Uczy się w nich prawie 15 tys. dzieci, a zatrudnionych jest 2,5 tys. osób. Na terenie Pomorza Zachodniego szkoły działają w Szczecinie, Szczecinku, Darłowie i Kołobrzegu. Niezwykle prężnie działa słupski Zespół Szkół STO oraz pilski Zespół Szkół Ogólnokształcących²⁹.

Parafia pod wezwaniem św. Jana XXIII została utworzona 1 października 2015 roku w podpoznańskich Komornikach. Pierwszym proboszczem i budowniczym kościoła został ks. Tomasz Ren. Wspólnota ta, mimo iż jest jedną z najmłodszych w archidiecezji poznańskiej, rozwija się niezwykle dynamicznie. Przy parafii działają liczne grupy duszpasterskie i liturgiczne. Jedną z nich jest wspólnota młodzieżowa, która uformowała się już w 2016 roku. Początkowo jej członkami byli głównie uczniowie komornickiego gimnazjum. Jednak wkrótce dołączali licealiści, uczniowie techników, a obecnie są to także uczniowie ostatnich klas szkół podstawowych. Tradycją „młodych z Jana XXIII” stały się zimowe i letnie wyjazdy formacyjne połączone z aktywnym uprawianiem turystyki

28 Magdalena Schmidt, „Historia szkoły”, dostęp 27.12.2022, <https://spolecznajedynka.pl/o-szkole/misja-i-wartosci/historia-szkoly>.

29 „Społeczne Towarzystwo Oświatowe”, dostęp 27.12.2022, <https://sto.org.pl>.

górskiej, rowerowej oraz kajakowej. Ponadto młodzi uczestniczyli w spotkaniach na Lednicy, a kilkusobowa grupa regularnie uczestniczyła w spotkaniach animowanych przez wspólnotę z Taizé. Członkowie grupy podejmowali także aktywność charytatywną³⁰.

2.2. Charakterystyka grup badawczych

W przypadku Społecznej Szkoły Podstawowej nr 1 badaniem zostali objęci uczniowie klas ósmych, którzy we wrześniu 2020 roku uczęszczali na katechezę. Badanie odbyło się podczas lekcji religii w trzech klasach. Grupa badanych składała się z 45 osób. Dominowały dziewczęta, które stanowiły 60% badanych (27 osób), a chłopcy stanowili 40% badanych (18 osób).

Badanie członków parafialnej grupy młodzieżowej odbyło się w tym samym czasie, podczas środowiskowego spotkania grupy. W badaniu wzięło udział 17 osób i w zdecydowanej większości były to dziewczęta, które stanowiły 82% badanych (15 osób). Badane osoby były zarówno uczniami ósmych klas szkół podstawowych z Komornik oraz Lubonia, jak i uczniami pierwszych klas poznańskich szkół średnich (głównie liceów, w tym także archidiecezjalnego, jednak 3 osoby rozpoczęły naukę w technikach).

2.3. Metody i narzędzia badawcze

Badania odbywały się metodą „papier–ołówki”, czyli badani adolescenti wypełniali wcześniej przygotowane kwestionariusze. Wykorzystano następujące narzędzia: polską adaptację Skali Emocji do Boga (EtG) S. Hubera, Skalę Personalnej Relacji do Boga (SPRdB) oraz Skalę Spójności Przekonań Religijnych (SSPR).

2.3.1. Skala Emocji do Boga (EtG)

Twórcą skali EtG jest Huber. W założeniu jej autora emocje wyrażone przez EtG odnoszą się do trzech kategorii teologicznych: świętości, opatrności i sprawiedliwości. Postrzeganie Boga w tych kategoriach jest podstawą dla formułowania oczekiwań człowieka względem Niego, co jest źródłem emocji doświadczanych w tej relacji³¹.

Oryginalny kwestionariusz EtG składa się z 16 pozycji, które są nazwami podstawowych, jak i złożonych emocji, jakich człowiek może doświadczać w relacji do Boga. W badaniach wykorzystano polską wersję kwestionariusza EtG, która została wzbogacona o 4 dodatkowe pozycje, a więc w sumie było ich 20. Instrukcja sprowadza się do pytania: Jak często doświadczasz sytuacji, w których odczuwasz następujące emocje względem Boga? Osoba badana ocenia na 5-punktowej skali odpowiedzi częstość odczuwania każdej emocji w stosunku do Boga (nigdy, rzadko, czasem, często, bardzo często).

30 Archidiecezja Poznańska, „Nowa parafia w archidiecezji poznańskiej”, dostęp 31.12.2022, <https://web.archive.org/web/20170902003747/http://www.archpoznan.pl/content/view/3724/107/>; „Parafia św. Jana XXIII”, dostęp 31.12.2022, <https://www.jan23.pl/>.

31 Beata Zarzycka, Rafał P. Bartzuk, „Polska adaptacja skali EtG S. Hubera”, w: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011), 265.

Wynik w podskali to suma punktów za odpowiedzi na pytania tworzące daną podskalę podzielona przez liczbę pozycji³².

Skala EtG ma strukturę hierarchiczną i składa się z dwóch skal głównych, którymi są „emocje pozytywne” oraz „emocje negatywne”. Skala „emocje negatywne” zawiera trzy podskale, określane jako: „gniew”, „lęk” oraz „poczucie winy”. W podskali „emocje pozytywne” suma punktów za odpowiedzi jest dzielona przez 11, a w podskali „emocje negatywne” – przez 10. Wyniki w podskalach „gniew”, „lęk” oraz „poczucie winy” uzyskuje się przez podzielenie sumy punktów za odpowiedzi odpowiednio przez: 2, 3 i 4. Wyniki w podskalach EtG pozwalają na ocenę częstości doświadczania poszczególnych emocji w stosunku do Boga: pozytywnych i negatywnych (gniewu, lęku i poczucia winy). Wysoki wynik (w okolicach 5) oznacza wysoką, a niski wynik (w okolicach 1) niską częstość doświadczania każdej z emocji względem Boga³³.

2.3.2. Skala Personalnej Relacji do Boga (SPRdB)

Teoretyczną bazą dla Skali Personalnej Relacji do Boga jest koncepcja Bubera. Zgodnie z poglądami Bubera relację człowieka do Boga można opisać w trzech kategoriach relacji: dialogicznej, wzajemnej i zaktualizowanej³⁴.

Relacja dialogiczna występuje wówczas, gdy człowiekowi towarzyszy otwartość na głos Boga. Człowiek z Bogiem wymienia informacje, przedstawia własne przeżycia, problemy i doświadczenia. Jednocześnie jest otwarty na wsłuchiwanie się. W tym typie relacji człowiek niekiedy jest podmiotem, a w innych sytuacjach przedmiotem zachodzącej relacji. Dialog ten realizuje się przez słuchanie słowa oraz doświadczenie wewnętrzne. Przeciwnością dialogu jest monolog, który charakteryzuje gadulstwo i obawa przed kontaktem z Bogiem w milczeniu. Brakuje tutaj wsłuchania się, a co za tym idzie, otwarcia na informacje dopływające od Stwórcy³⁵.

Relacja wzajemna zachodzi, gdy człowiek ma świadomość, że jest zarazem podmiotem, jak i przedmiotem zachodzącej interakcji. Bóg w ludzkiej świadomości mobilizuje jednostkę do określonego typu działania, domaga się uzgadniania pewnych decyzji. Różnica pomiędzy relacją wzajemną a dialogową uwidacznia się w tym, iż w tym przypadku nie następuje tylko wymiana informacji, ale aktualizuje się wymiar działaniowy, decyzyjny. Po drugiej stronie kontinuum znajduje się relacja jednostronna, którą charakteryzuje bierność oraz postawa pasywnego oczekiwania³⁶.

Relacja zaktualizowana jest zlokalizowana w czasie i przestrzeni i ma charakter dynamiczny, zależny od aktualnej sytuacji człowieka. Człowiek jest w stałej gotowości do spotkania z Bogiem i włącza wszystkie sfery swojego życia w sferę religijną, a Bóg

32 Zarzycka, Bartczuk, „Polska adaptacja Skali Emocji do Boga (EtG) S. Hubera”, 268.

33 Zarzycka, Bartczuk, „Polska adaptacja Skali Emocji do Boga (EtG) S. Hubera”, 268, 285.

34 Marek Jarosz, „Skala Personalnej Relacji do Boga”, w: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011), 114.

35 Jarosz, „Skala Personalnej Relacji do Boga”, 115.

36 Jarosz, „Skala Personalnej Relacji do Boga”, 115.

jest przeżywany „tu i teraz”. Jej przeciwieństwem jest relacja niezaktualizowana, która charakteryzuje się brakiem wewnętrznego dynamizmu w przeżywaniu wyznawanej religii, nie aktualizuje jej w przeżywanej przez człowieka codzienności³⁷.

Wyniki uzyskane w SPRdB należy interpretować jako wskaźnik personalnej relacji do Boga, natomiast wynik ogólny opisuje intensywność personalnego wymiaru religijności. Trzy wspomniane podskale wskazują na strukturę relacji personalnej³⁸.

Arkusze testowe zawiera krótką instrukcję oraz 20 stwierdzeń, na które odpowiada się na siedmiostopniowej skali Likerta. Do zliczenia wyników służy odpowiedni klucz, który umożliwia identyfikację stwierdzeń jako wskaźników poszczególnych kategorii relacji. Zsumowanie wszystkich wyników jest wskaźnikiem personalnej relacji do Boga. Określenie jej poziomu jest możliwe dzięki tabeli norm, która umożliwia także zamianę wyniku surowego na centylowy³⁹.

2.3.3. Skala Spójności Przekonań Religijnych (SSPR)

Skala Spójności Przekonań Religijnych opiera się na koncepcji Chaima. W analizie spójności przekonań religijnych oparł się on na różnorodnych koncepcjach teoretycznych, jednak ostatecznie podzielił przekonania na dwie grupy, dwa wymiary. W skład pierwszego, który pozwala przeanalizować spójność przekonań, wchodziły wymiary przekonań: podstawowych (ogólna wiedza dotycząca zasad wiary), kościelnych (wiedza odnosząca się do bardziej szczegółowych aspektów nauki Kościoła) oraz naturalnych (przekonanie o istnieniu Boga i jego znaczenia w życiu niekoniecznie powiązane ze znajomością doktryny i nauki Kościoła). Druga grupa umożliwia zweryfikowanie ortodoksyjności, czyli zgodności przekonań z nauką Kościoła w obrębie czterech zakresów tematycznych: twierdzeń teocentrycznych (opisują stosunek człowieka do Boga i świata), twierdzeń chrystocentrycznych (ujmują stosunek do Jezusa Chrystusa i Jego zbawczej roli), twierdzeń eschatycznych (ujmują stosunek do życia po śmierci w jego wymiarze indywidualnym i społecznym) oraz twierdzeń eklezjalnych (opisują stosunek do Kościoła)⁴⁰.

Dzięki temu narzędziu, w zależności od celu pomiaru, można diagnozować spójność przekonań religijnych bądź ich ortodoksyjność. W zakresie spójności przekonań ocena jest dokonywana w trzech wymiarach: przekonań podstawowych (PP) – 30 twierdzeń, przekonań kościelnych (PK) – 10 twierdzeń i przekonań naturalnych (PN) – 5 twierdzeń. Średnie wyniki uzyskane przez badanych w zakresie tych trzech kategorii pozwalają na uzyskanie obrazu przekonań religijnych jednostki lub grupy, a przede wszystkim ich spójności bądź niespójności. Diagnoza ortodoksyjności odnosi się do analizy przekonań badanych w czterech wymiarach (twierdzeniach), które zostały scharakteryzowane we wspomnianym już podrozdziale 1.2.2 tego artykułu. Są to twierdzenia: teocentryczne

37 Jarosz, „Skala Personalnej Relacji do Boga”, 116.

38 Jarosz, „Skala Personalnej Relacji do Boga”, 127.

39 Jarosz, „Skala Personalnej Relacji do Boga”, 127.

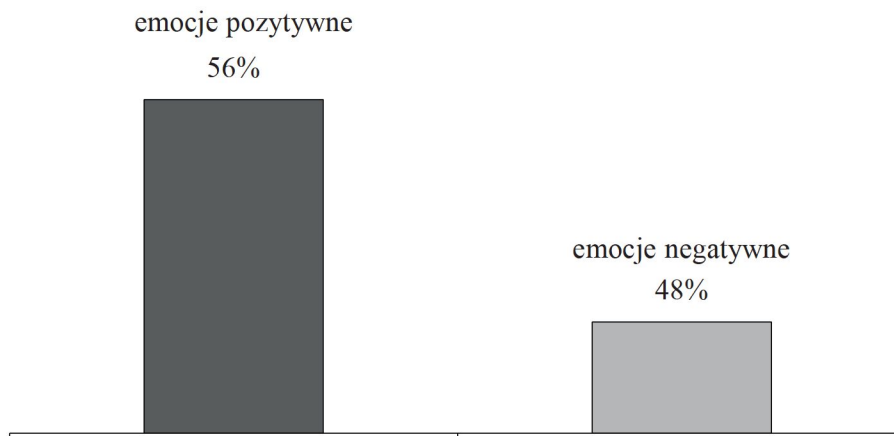
40 Władysław Chaim, „Skala Przekonań Religijnych”, w: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz, (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011), 91–95.

(9 twierdzeń), chrystocentryczne (12 twierdzeń), eschatyczne (8 twierdzeń) oraz eklezjalne (14 twierdzeń)⁴¹.

3. Wyniki badań oraz wnioski postdiagnostyczne

Wyniki badań zostaną zaprezentowane oddzielnie w odniesieniu do dwóch badanych grup. Dokonano także porównania wyników dotyczących relacji personalnej oraz spójności przekonań badanych grup. Wyniki zostaną zaprezentowane w formie rang procentowych uśrednionych wyników poszczególnych skal, wymiarów oraz podkategorii określających: emocje wobec Boga, formę personalnej relacji z Nim oraz spójność przekonań.

3.1. Emocje względem Boga uczniów klas ósmych Społecznej Szkoły Podstawowej nr 1 (SSP 1)

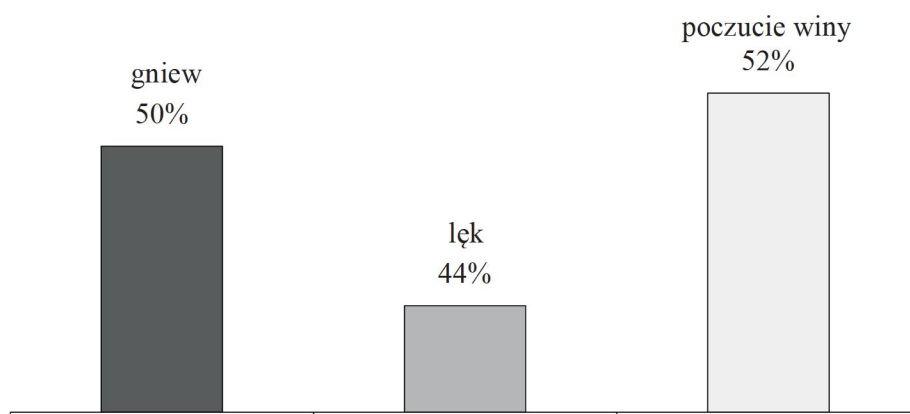

Wykres 1. Porównanie emocji względem Boga uczniów klas ósmych SSP 1.

Źródło: opracowanie własne.

Poziom emocji pozytywnych jest wyższy niż negatywnych. Nasilenie wymiaru emocji pozytywnych względem Boga można określić jako średnie, ani wysokie, ani niskie, natomiast negatywnych znajdujących się w przedziale granicznym pomiędzy średnim a niskim.

41 Chaim, „Skala Spójności Przekonań Religijnych”, 95–96.

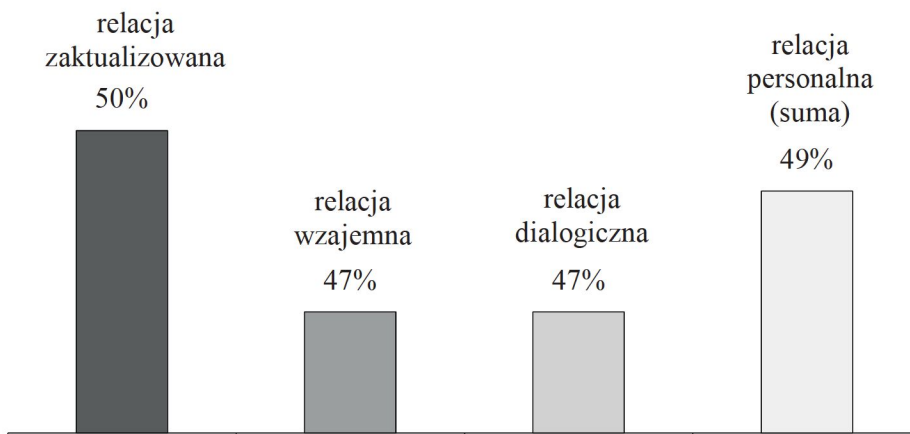

Wykres 2. Podskale emocji negatywnych: gniewu, lęku oraz poczucia winy.

Źródło: opracowanie własne.

W zakresie emocji negatywnych u badanych adolescentów najwyższy jest poziom poczucia winy względem Boga, jednak wynik ten nie odbiega istotnie od poziomu gniewu. Poziom gniewu i poczucia winy mieszczą się w przedziale wyników średnich, natomiast w przypadku lęku można go zakwalifikować do wyników niskich.

3.2. Formy personalnej relacji do Boga uczniów klas ósmych Społecznej Szkoły Podstawowej nr 1

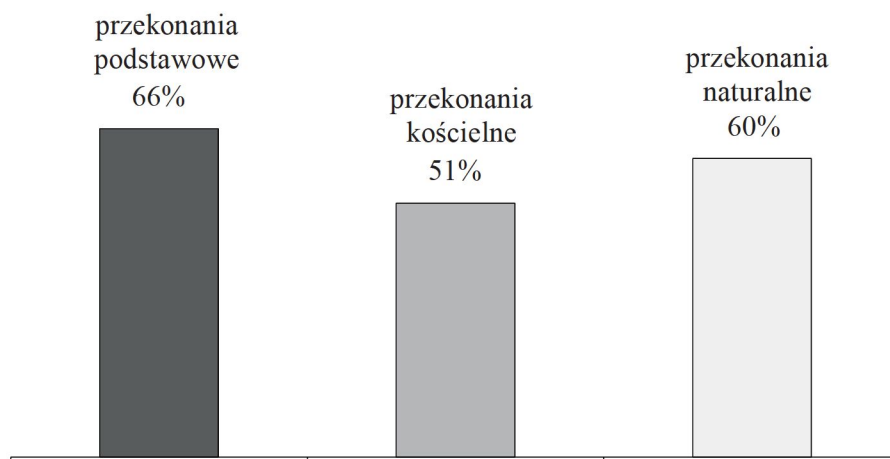

Wykres 3. Poziom ogólny personalnej relacji do Boga uczniów klas ósmych SSP 1 oraz poszczególnych jej wymiarów (relacji zaktualizowanej, wzajemnej i dialogicznej).

Źródło: opracowanie własne.

Ogólny poziom personalnej relacji do Boga uczniów klas ósmych jest na średnim, przeciętnym poziomie. Dominuje relacja zaktualizowana, czyli taka, która jest najbardziej podstawową formą relacji i wyraża gotowość do spotkania z Bogiem.

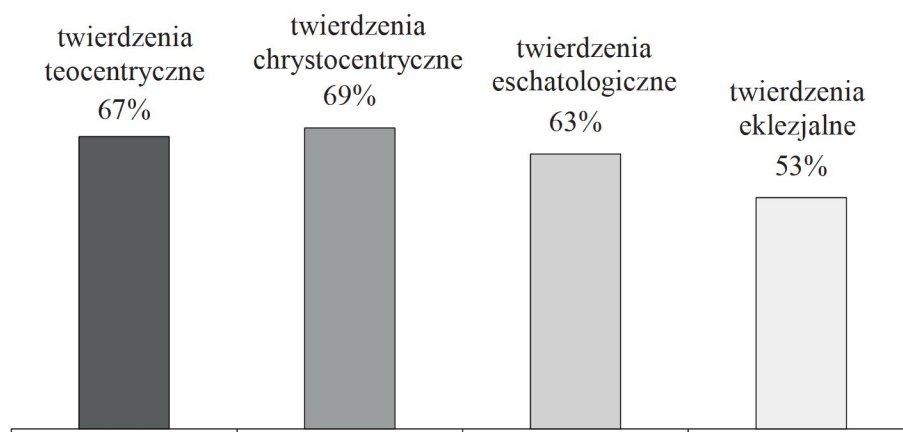
3.3. Przekonania religijne uczniów klas ósmych SSP 1

Wykres 4. Spójność przekonań religijnych uczniów klas ósmych SSP 1.

Źródło: opracowanie własne.

Pomimo że wydaje się, iż przekonania religijne uczniów nie są do końca spójne, to należy zauważyć, że rozdźwięk nie jest duży. Pozwala to na stwierdzenie, że w tym wypadku spójność przekonań zachodzi. Wyniki dotyczące przekonań podstawowych i naturalnych są na granicy wyników przeciętnych i wysokich. Oznacza to, że badani, zwłaszcza w przypadku stwierdzeń, które były wskaźnikami przekonań naturalnych i podstawowych, najczęściej wybierali odpowiedź „zgadzam się”. Badanym najtrudniej było się zgodzić z tymi przekonaniami, które wskazywały na Kościół jako miejsce realizacji wiary, ale także kierownictwa i władzy.

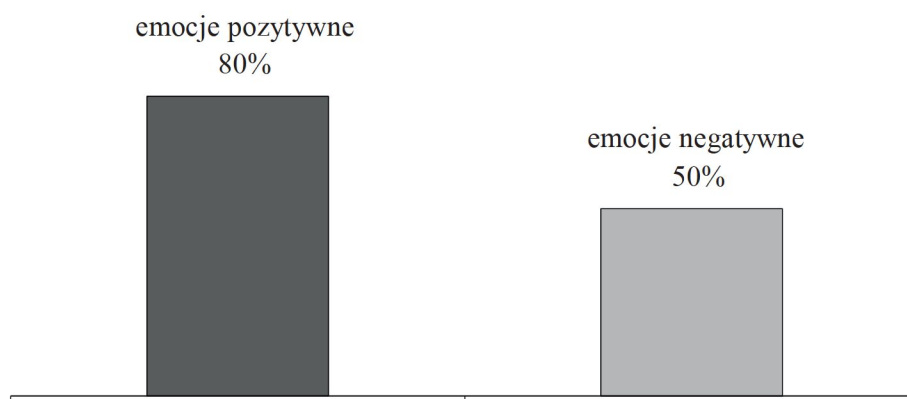
Wykres 5. Ortodoksja przekonań uczniów klas ósmych SSP 1.

Źródło: opracowanie własne.

Ortodoksja uczniów klas ósmych SSP1 jest na poziomie górnej granicy przeciętnego. Wyjątkiem jest ortodoksja w zakresie eklezjalnym, która mieści się w górnych granicach wyników przeciętnych. Można uznać, że spójność w tym zakresie została zachowana,

mimo że wykres wskazuje na większą zgodę badanych wobec twierdzeń o charakterze teocentrycznym, chrystocentrycznym i eschatycznym niż tych, które odnoszą się do kwestii związanych z Kościołem i jego znaczeniem dla wyznawania wiary.

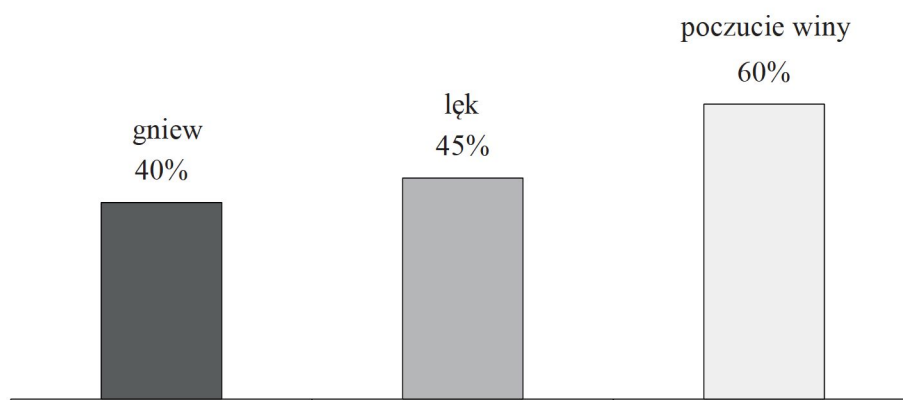
3.4. Emocje względem Boga członków grupy młodzieżowej z parafii pw. św. Jana XXIII w Komornikach (J 23)

Wykres 6. Porównanie emocji względem Boga młodzieży z J 23.

Źródło: opracowanie własne.

Poziom emocji pozytywnych jest znacznie wyższy niż negatywnych. Nasilenie wymiaru emocji pozytywnych względem Boga można określić jako wysokie. Emocje negatywne znajdują się w przedziale granicznym pomiędzy średnim a niskim.

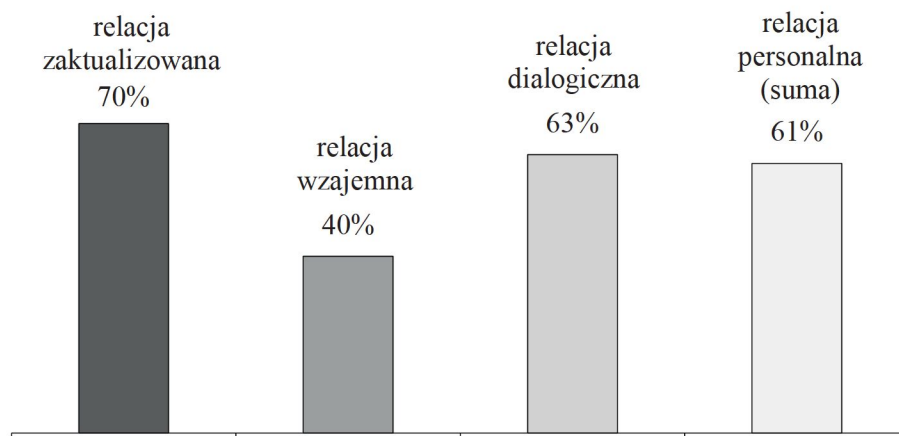
Wykres 7. Podskale emocji negatywnych: gniewu, lęku oraz poczucia winy.

Źródło: opracowanie własne.

W zakresie emocji negatywnych u badanej młodzieży najwyższy jest poziom poczucia winy względem Boga, który jednak nie osiąga przedziału wyniku wysokiego. Zdecy-

dowanie najniższy jest poziom gniewu, którego nasilenie można określić jako niskie. Poziom lęku mieści się w przedziale wyników średnich.

3.5. Formy personalnej relacji do Boga grupy młodzieżowej z parafii pw. św. Jana XXIII w Komornikach (J 23)

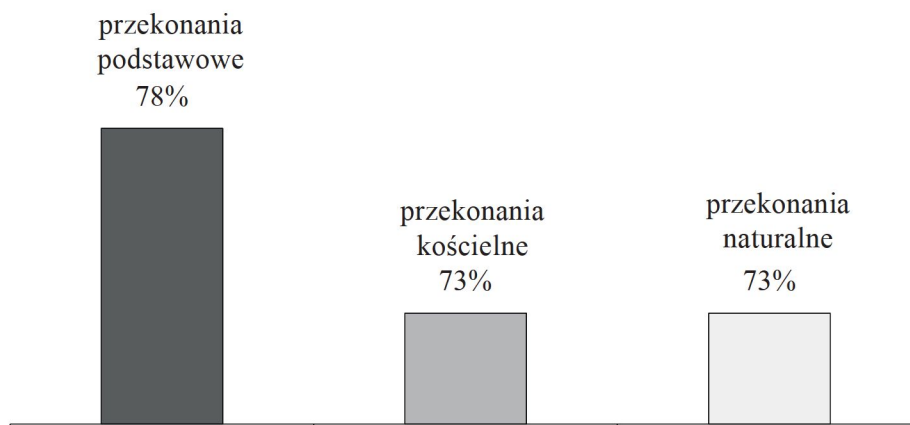

Wykres 8. Poziom ogólny personalnej relacji do Boga młodzieży z J 23 oraz poszczególnych jej wymiarów (relacji zaktualizowanej, wzajemnej i dialogicznej).

Źródło: opracowanie własne.

Ogólny poziom personalnej relacji do Boga członków grupy młodzieżowej z parafii św. Jana XXIII w Komornikach jest na ponadprzeciętnym poziomie. Zdecydowanie dominuje relacja zaktualizowana, czyli taka, która jest najbardziej podstawową formą relacji i wyraża gotowość do spotkania z Bogiem. Jednak na zbliżonym poziomie kształtuje się relacja dialogiczna, która wyraża otwartość na wsłuchiwanie się w głos Boga i podejmowanie z Nim dialogu.

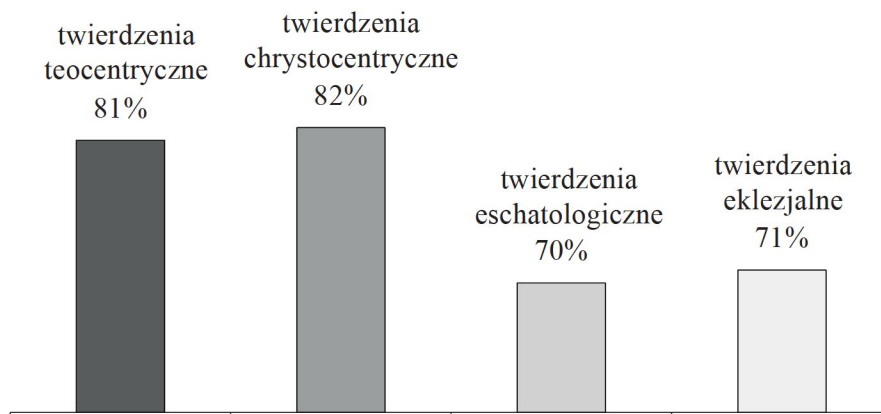
3.6. Przekonania religijne grupy młodzieżowej z parafii J 23

Wykres 9. Spójność przekonań religijnych młodzieży z J 23.

Źródło: opracowanie własne.

Przekonania religijne młodzieży z parafii w Komornikach są spójne oraz w przedziale wyników wysokich. Oznacza to, że badani najczęściej wybierali odpowiedź „zgadzam się”.

Wykres 10. Ortodoksja przekonań młodzieży z J 23.

Źródło: opracowanie własne.

Ortodoksja członków grupy młodzieżowej z parafii J 23 jest na poziomie wyników wyższych niż przeciętne. Nieco niższy jest wynik ortodoksji w zakresie eschatycznym i eklezjalnym, które mieszczą się w górnych granicach wyników przeciętnych. Można uznać, że spójność w tym zakresie została zachowana, mimo tego, że wykres wskazuje na większą zgodę badanych wobec twierdzeń o charakterze teocentrycznym, chrystocentrycznym niż tych, które odnoszą się do kwestii związanych z Kościołem, jego znaczeniem dla wyznawania wiary oraz kwestią spraw ostatecznych.

3.6. Analiza porównawcza

Porównując religijność uczniów klas ósmych Społecznej Szkoły Podstawowej i członków grupy młodzieżowej funkcjonującej przy parafii pod wezwaniem św. Jana XXIII w Komornikach, można wyciągnąć następujące wnioski:

- poziom religijności młodzieży z Komornik jest wyższy niż uczniów klas ósmych uczestniczących w katechezie w szkole społecznej;
- relacja dialogiczna młodzieży z Komornik jest na wyższym poziomie niż uczniów Społecznej Jedyńki, co świadczy o większej gotowości tych pierwszych do wsłuchiwania się w głos Boga i nawiązywania z Nim relacji;
- młodzież z Komornik wykazuje się większą spójnością przekonań religijnych i odznacza się większą ortodoksyjnością niż ich koleżanki i koledzy ze SSP 1;
- członkowie grupy młodzieżowej z parafii J 23 w większym stopniu uznają rolę Kościoła w procesie kształtowania wiary;
- religijność ósmoklasistów ze SSP 1 jest raczej ambiwalentna, jednak zaznacza się tendencja wzrostowa, natomiast młodzież z komornickiej parafii odznacza się wysokim poziomem religijności oraz jej spójności;
- największym wskaźnikiem religijności jednej i drugiej grupy są przekonania religijne, a szczególnie te, które opisują pozytywnie stosunek badanych do Boga i świata oraz Jezusa Chrystusa i jego zbawczej misji;
- najważniejszą formą relacji personalnej do Boga jest relacja zaktualizowana, a w przypadku młodzieży parafialnej także dialogiczna, co zakłada gotowość do nawiązania relacji z Bogiem, a w przypadku młodzieży zaangażowanej w parafii także konkretne przejawy odpowiedzi na Boże wezwanie;
- poziom emocji pozytywnych względem Boga młodzieży z grupy parafialnej jest znacznie wyższy niż ósmoklasistów z SSP1, jednak poziom emocji negatywnych w obydwu grupach jest zbliżony, co może wskazywać, iż zaangażowanie w grupę młodzieżową sprzyja wzrostowi pozytywnych uczuć względem Boga;
- w zakresie szczegółowych wymiarów emocji negatywnych w obu grupach dominuje poczucie winy i w grupie parafialnej jest ono nieco wyższe niż u uczniów uczęszczających na religię, nie jest to jednak różnica na tyle duża, aby można było wyciągnąć na jej podstawie jakieś szczegółowe wnioski;
- gniew i lęk w obu grupach znajdują się na zbliżonym średnim poziomie, jednak z tendencją do zbliżenia się ku wynikom niskim;
- pomimo że w przypadku ósmoklasistów z SSP 1 emocje pozytywne są nieco wyższe niż negatywne, a w przypadku młodzieży z grupy parafialnej J 23 są wyraźnie wyższe, to jednak ważnym elementem emocji doświadczanych wobec Boga, w obydwu badanych grupach, jest poczucie winy.

Zakończenie

Przeprowadzone badania, zarówno w parafii św. Jana XXIII, jak i Społecznej Szkole Podstawowej, miały miejsce po wakacjach 2020 roku. Był to czas krótkiego wytchnienia po pierwszej fali pandemii i nadziei na powrót do normalności. Trudno powiedzieć, czy to miało wpływ na poziom religijności badanej młodzieży. Można jednak stwierdzić, że jej poziom jest wyższy, niż można by się spodziewać, biorąc pod uwagę masową wręcz ucieczkę uczniów z katechezy, co ma miejsce zwłaszcza w przypadku szkół średnich. Co więcej, badania te pokazują, że gdy młodzież znajdzie swoje miejsce w parafii, to następuje nie tylko wzrost jej religijności w odniesieniu do emocjonalności, przekonań, ale także wrażliwości na potrzeby innych. Tak więc, parafrazując słowa apostoła Jakuba z cytowanego już listu, odznaczają się oni religijnością czystą i bez skazy wobec Boga.

Bibliografia

- „Adolescere”. W: *Słownik łacińsko-polski. Glosbe*. Dostęp 21.10.2022. <https://pl.glosbe.com/la/pl>.
- Archidiecezja Poznańska. „Nowa parafia w archidiecezji poznańskiej”. Dostęp 31.12.2022. <https://web.archive.org/web/20170902003747/http://www.archpoznan.pl/content/view/3724/107/>.
- Chaim, Władysław. „Skala Spójności Przekonań Religijnych”. W: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz, 89–99. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011.
- Fowler, James. *Faith development and pastoral care. Theology and Pastoral Care*. Philadelphia: Fortress Press, 1987.
- Fowler, James. *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meeting*. New York: HarperOne, 1995.
- Grzymała-Moszczyńska, Halina. *Psychologia religii*. Kraków: Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991.
- Jarosz, Marek. „Skala Personalnej Relacji do Boga”. W: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz, 113–129. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, 2011.
- Konferencja Episkopatu Polski. *Podstawa programowa katechezy*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2001.
- Królikowska, Anna. *Pojęcia religijne młodzieży. Badania empiryczne detonacyjnego i konotacyjnego rozumienia pojęć*. Kraków: Wyższa Szkoła Pedagogiczno-Filozoficzna „Ignatianum”, 2008. Dostęp 31.12.2022. https://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl/sites/wydawnictwo/files/publikacje_pdf/pojeciareligijne_krolikowska_1.pdf.
- Kulesz, Zbigniew. „Religijność w perspektywie psychologicznej”. *Studia Elbląskie* 14 (2013): 185–197. Dostęp 22.11.2022. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Elblaskie/Studia_Elblaskie-r2013-t14/Studia_Elblaskie-r2013-t14-s185-197.pdf.
- Mattis, Sara, Thomas Ollendick. *Lęk i fobie nastolatków*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004.

- Obuchowska, Irena. „Adolescencja”. W: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. Barbara Harwas-Napierała, Janusz Trempała, 163–201. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- „Parafia św. Jana XXIII”. Dostęp 31.12.2022. <https://www.jan23.pl/>.
- Piaget, Jean. *Jak sobie dziecko wyobraża świat*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Piaget, Jean. *Mowa i myślenie dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Popowski, Remigiusz. *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Warszawa: Vocatio, 1995.
- Schmidt, Magdalena. „Historia szkoły”. Dostęp 27.12.2022. <https://spolecznajedynka.pl/o-szkole/misja-i-wartosci/historia-szkoly>.
- „Społeczne Towarzystwo Oświatowe”. Dostęp 27.12.2022. <https://sto.org.pl>.
- Święś, Kazimierz. „Religijno-moralny portret młodzieży polskiej”. *Roczniki Teologiczne* 66 (2018): 43–61. Dostęp 31.12.2022. DOI: <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2018.65.6-4>.
- Vasta, Ross, Marshall Haith, Scott Miller, *Psychologia dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1995.
- Walesa, Czesław. *Rozwój religijności człowieka*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005.
- Zarzycka, Beata, Rafał Bartczuk. „Polska adaptacja Skali Emocji do Boga (EtG) Hubera”. W: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. Marek Jarosz, 263–291. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011.

Cytowanie chicagowskie:

Kozak, Igor. „Psychologiczny pomiar religijności uczniów poznańskiej szkoły niepublicznej oraz młodzieżowej wspólnoty parafialnej w okresie pandemii Covid-19”. *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 30 (2023): 199–218. DOI: 10.18276/SKK.2023.30-10.

Cytowanie oksfordzkie:

Kozak I. *Psychologiczny pomiar religijności uczniów poznańskiej szkoły niepublicznej oraz młodzieżowej wspólnoty parafialnej w okresie pandemii Covid-19*. „Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie” 30 (2023), s. 199–218. DOI: 10.18276/SKK.2023.30-10.